

Galilæa, jord og den historiske Jesus

Postdoc, ph.d., cand.theol. Morten Hørning Jensen

Abstract: The socio-economic conditions of Roman Galilee have been discussed intensively in recent years, mainly due to the question's centrality in the research on the Historical Jesus. Was Galilee on the brink of meltdown or rather in a more prosperous condition? This article intends to further this discussion by focussing on the issue of land ownership. The aim is to see if land was rapidly being moved from independent or semi-independent small-plot owners to large estates controlled by the elite. If so, there is an obvious background for interpreting the Historical Jesus as a rebel against economic oppression. If not, the decisive factors behind the Jesus movement may better be found in a more complex setting with a variety of factors including also an eschatological and religious motivation.

Key words: Archaeological surveys in Galilee – coin circulation – Galilee – Hefzibah-stele – Josephus – land ownership – the historical Jesus – The Zenon Archive – Villages in Galilee.

1. Indledning

Problemstilling

I de senere år har Galilæas socio-økonomiske forhold i den romerske periode påkaldt sig stor opmærksomhed. Dette skyldes især det forklaringspotentiale Galilæa besidder som geografisk lokalitet for den historiske Jesus og hans bevægelse. En række forskere har søgt at lokalisere og forklare baggrunden for Jesusbevægelsen i Galilæa som en protest mod fx Herodesdynastiet repræsenteret ved den lokale fyrste, Herodes Antipas.¹

Spørgsmålene, man har drøftet, har bl.a. været, hvorvidt Galilæa oplevede en række socio-økonomiske forandringer, der nedbrød

1. Cf. fx John Dominic Crossan og Jonathan L. Reed, *Excavating Jesus: Beneath the Stones, Behind the Texts* (New York: HarperSanFrancisco 2001).

grundlaget for traditionel bondekultur med stigende inflation og gældssætning til følge. Hvorvidt den udvidede familiestruktur, *beth av-institutionen*, var under opløsning med det resultat, at mindre nukleare familieenheder måtte overleve på pantsat jord berøvet storfamiliens sikkerhedsnet. Eller om der modsat var tale om en stabil periode med en mere positiv økonomisk udvikling.

Som diskuteret udførligt andetsteds,² har forskningsindsatsen ikke resulteret i konsensus. De ovenfor stillede spørgsmål besvares med direkte modsætningsfyldte rekonstruktioner, og de socio-økonomiske forhold i Galilæa er blevet brugt som argument både for en stærk social-politisk Jesusbevægelse og modsat for en mere klassisk religiøse-skatologisk bevægelse.

Nærværende artikel ønsker at levere et bidrag til denne diskussion ved at fokusere på et af de mest afgørende elementer for de socio-økonomiske forhold for landbefolkningen i Galilæa, nemlig jordbalancen. Adgang til landbrugsjord var grundnerven i ethvert agrart samfund, og balancen mellem elitens storgodser og småbønders adgang til egne arealer kan derfor anvendes som en indikator på den socio-økonomiske temperatur. Den problemstilling, der skal undersøges i det følgende, udgøres derfor af spørgsmålet om, hvorvidt Galilæa i den herodianske periode var vidne til nogle hastige forandringer i jordbalancen mellem småbønder og storgodser, således at småbønderne i stigende grad blev frataget egne jordlodder gennem beskatning og gældssætning, hvilket destabiliserede den socio-økonomiske situation for landbefolkningen.³

Betydningen heraf skal ses i relation til den seneste interesse i den historiske Jesus, hvor der ofte søges etableret en 'plausibel' rekonstruktion af det omkringliggende samfund som baggrund for tolkningen af Jesus-bevægelsen. Hvis det er korrekt, at jord i denne periode blev flyttet med hastig fart fra små selvejende bønder til storgodser under eliten, er der etableret en baggrund for at tolke den histori-

2. Morten Hørning Jensen, *Herod Antipas in Galilee: The Literary and Archaeological Sources on the Reign of Herod Antipas and its Socio-Economic Impact on Galilee* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe 215; Tübingen: Mohr Siebeck 2006), 3-30.
3. Det skal indledningsvis bemærkes, at jordbalancen kun er ét parameter blandt en række, der beskriver den socio-økonomiske puls i denne periode. Andre, der ikke vil blive undersøgt i denne artikel, omfatter: den politiske udvikling, typer af beboelseshuse, begravelsesmønstre, skatetryk, klimaforandringer mv. For en mere udførlig gennemgang, henvises der til min artikel, "Landliv, landmænd og livsvilkår – Galilæas socio-økonomiske strukturer i det første århundrede" i *Collegium Biblicum's Årsskrift 2008* (under udgivelse).

ske Jesus' program som primært værende af økonomisk art vendt mod undertrykkelse. Hvis situationen derimod ser ud til at have været mere stabil, er det snarere plausibelt at se den historiske Jesus' program som mere sammensat.

Forskningshistorie

Spørgsmålet om jordbalancen i den hellenistiske og romerske periode har været genstand for intens forskning, og på samme måde som i Galilæaforskningen generelt, deler vandene sig i hhv. en positiv og negativ vurdering af periodens udvikling.

Forskerne, der fremstiller perioden fra Alexander og frem som én lang krisetid med store forskydninger i jordejerskabet, tæller bl.a. S. Applebaum,⁴ D. Oakman,⁵ D. Fiensy⁶ og J. Kloppenborg.⁷ Perioden anses af disse for at have ført til en vækst i stordrift ved samling af de bedste jorder under kronen (βασιλική χώρα), samtidig med, at den selvejende bonde blev tvunget til at være en del af et markedsdrevet landbrug med deraf følgende uniformering af afgrøderne på store arealer ('monocropping') til forskel fra den traditionelle selvforsyning med varieret afgrødedyrkning ('polycropping') og delvist naturaliebaseret økonomi.

Særligt to forhold fremhæves ofte som begrundelse for dette stigende pres på småbøndernes jordlodder: For det første foretog Pompejus efter erobringen af Palæstina i år 63 fvt. en nyordning af landområderne, der reducerede de jødiske landområder kraftigt og skabte en

4. Cf. Shimon Applebaum, "Economic Life in Palestine", i *The Jewish People in the First Century* (vol. 2 red. Shmuel Safrai og Menahem Stern; Amsterdam: Van Gorcum, Assen 1976) og Shimon Applebaum, "Judaea As a Roman Province; The Countryside As a Political and Economic Factor", i *Principat* (vol. II, 8 Berlin: Walter de Gruyter 1977).
5. Cf. Douglas E. Oakman, *Jesus and the Economic Questions of His Day* (Studies in the Bible and Early Christianity 8; Leiston-Queenston: The Edwin Mellen Press 1986) og senest Douglas E. Oakman, *Jesus and the Peasants* (Matrix: The Bible in Mediterranean Context Eugene Books: Cascade Books 2008).
6. Cf. David A. Fiensy, *The Social History of Palestine in the Herodian Period: The Land Is Mine* (Studies in the Bible and Early Christianity 20; Lewiston/Queenston/Lampeter: The Edwin Mellen Press 1991).
7. Cf. senest John S. Kloppenborg, *The Tenants in the Vineyard: Ideology, Economics, and Agrarian Conflict in Jewish Palestine* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 195; Tübingen: Mohr Siebeck 2006).

akut mangel på landbrugsjord. Denne mangel blev, for det andet, yderligere forværret under det herodianske kongehus. Med Herodes den Store i spidsen finansierede de deres store overforbrug og igangsatte byggerier i hidtil usete størrelser, alt sammen ved at brandbeskatte befolkningen og gennemføre vilkårlige konfiskeringer af jord.⁸

En konsekvens heraf var et øget pres på den gammel-israelitiske *beth av*-institution, der i stigende grad blev opløst i mere sårbare kernerfamilier, der var lettere at udnytte og flytte rundt på for magthaverne.⁹ Dette kombineres endelig også ofte med et billede af det jødiske oprør i år 66 som særligt økonomisk motiveret sådan som det sker i fx Heinz Kressigs tese om klassekamp som krigens egentlig baggrund.¹⁰

Modsat denne gruppe af forskere peger en anden, der bl.a. er repræsenteret ved J. Pastor,¹¹ M. Goodman,¹² Z. Safrai,¹³ H. Lapin¹⁴ og Sean Freyne,¹⁵ på en mere stabil situation for småbønderne i Palæstina og ikke mindst i Galilæa i det første århundrede. Disse forskere benægter ikke eksistensen af hård beskatning eller den omstændighed, at eliten altid besad den bedste jord. Derimod fremhæver de, at den socio-økonomiske situation, trods sin hårdhed, var stabil for den store landbefolkning.

Denne tilgang kan forbindes med en generel tendens inden for forskningen i det herodianske kongehus, hvor særligt Herodes den

8. Cf. fx Applebaum 1976, 656-64 og Applebaum 1977, 368-79.

9. Cf. fx Fiensy 1991, 128-31 og Kloppenborg 2006, 307f.

10. Heinz Kreissig, *Die sozialen Zusammenhänge des jüdischen Krieges. Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrhunderts v.u.Z.* (Berlin: Akademie Verlag 1970).

11. Jack Pastor, *Land and Economy in Ancient Palestine* (London - New York: Routledge 1997).

12. Martin Goodman, *State and Society in Roman Galilee, A.D. 132-212* (Totowa, New Jersey: Rowman & Allanheld Publishers 1983).

13. Ze'ev Safrai, *The Economy of Roman Palestine* (London: Routledge 1994).

14. Hayim Lapin, *Economy, Geography, and Provincial History in Later Roman Palestine* (Texts and Studies in Ancient Judaism 85; Tübingen: Mohr Siebeck 2001).

15. Sean Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian 323 B.C.E. to 135 C.E.: A Study of Second Temple Judaism* (University of Notre Dame Center for the Study of Judaism and Christianity in Antiquity 5; Wilmington: Glazier/Notre Dame University Press 1980). Det skal dog bemærkes, at Freyne i senere studier under påvirkning af sociologiske modeller skifter syn til en mere negativ beskrivelse af Galilæas økonomiske situation. Cf. fx Sean Freyne, "Herodian Economics in Galilee. Searching for a Suitable Model", *Galilee and Gospel: Collected Essays* (Tübingen: Mohr Siebeck 2000).

Store vurderes mere positivt. Mens tidligere tiders historieforskning havde en tendens til psykologiserende beskrivelser af antikke personligheder, hvilket i høj grad er muligt på baggrund af Josefus' maleriske beskrivelser af Herodes, så er nyere forskning mere tilbageholdende og koncentrerer sig om en beskrivelse på et overordnet plan fx af politiske alliancer, landudvidelser og byggesager, hvor billedet af Herodes straks er et helt andet. I forlængelse heraf vurderes den negative indflydelse af Herodes' regeringsperiode også til at være langt mindre. Der var ikke tale om en eksplosiv forandring af den socio-økonomiske situation, og Herodes' rigdomme byggede i stedet på en kombination af overtagelse af den hasmonæiske jord, tildeling af nye områder fra Rom og anlæggelse af fx havnebyen Cæsarea Maritima, der førte til helt nye handelsindtægter.¹⁶

Arbejdstese

Min egen position ligger i forlængelse af denne sidste gruppe, og som udgangspunkt for undersøgelsen vil jeg fremsætte den arbejdstese, at Galilæa i den første del af det første århundrede ikke oplevede en drastisk forværring af de socio-økonomiske forhold, men derimod befandt sig i en overvejende stabil fase under Herodes Antipas.

Som nævnt er der en særlig tendens i den historiske Jesus-forskning til at ville forklare Jesus-bevægelsens opståen på baggrund af forhold i Galilæa og her ikke mindst i Herodes Antipas regime. Fokus bliver alt overvejende lagt på et socio-økonomisk scenario, i hvilket levevilkårene for landbefolkningen antages at have været under hastig nedbrydelse, så en social oprørskikkelse var en selvfølge.

Men ved at foretage i hovedsagen to undersøgelser mener jeg at kunne sandsynliggøre, at situationen var langt mere sammensat end som så: Først undersøges jordejerskabet i et historisk lys og her eftervises det, hvordan der altid har stået en kamp mellem aristokratiet og småbønderne, og at der som sådan ikke skete noget afgørende nyt med fx det herodianske kongehus. Dernæst, som det væsentligste argument, introduceres nyt arkæologisk materiale, der pga. en række

16. For dette nye Herodes-billede, se særligt diskussionen i Fabian E. Udoh, *To Caesar What Is Caesar's: Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine (63 B.C.E.-70 C.E.)* (Brown Judaic Studies Providence, Rhode Island: Brown University 2005), 115-7, foruden også Peter Richardson, *Herod: King of the Jews and Friend of the Romans* (1996. Repr. Minneapolis: Fortress Press 1999); Duane W. Roller, *The Building Program of Herod the Great* (Berkeley: University of California Press 1998), 254-62; Freyne 1980, 190-1; Pastor 1997, 110-27.

meget detaljerede studier af især israelske arkæologer i højere grad end tidligere giver en fornemmelse af Galilæas situation i den tidlig-romerske periode. Dette til dels endnu upublicerede materiale understreger et billede af Galilæa i vækst og udvidelse også i de landlige områder.

Hvis dette kan demonstreres tilfredsstillende, er der basis for at foretage en historisk rekonstruktion af forholdene i Galilæa i første halvdel af det første århundrede, hvor stabilitet frem for økonomisk deroute udgør hovedelementet. Et sådant resultat vil sandsynliggøre, at rekonstruktioner, der alene vægter socio-økonomiske faktorer, er for ensidige. I stedet vil det kunne fremføres, at forholdene i Galilæa var mere sammensatte, hvorfor også religiøse faktorer, der som bekendt spiller en fremtrædende rolle, ikke blot i evangelierne, men også hos fx Josefus og i Qumranskrifterne, bør have en mere anerkendt rolle. I dette stykke kan min undersøgelse ses som et komplementært studium til Per Bilde's nye studie af baggrunden for den jødiske opstand år 66.¹⁷

Disposition

Dette giver følgende disposition for den resterende præsentation: (1) Først undersøges jordbalancen i et historisk perspektiv fra ptolemæisk tid til det første århundrede evt. ved at introducere relevante papyri fra Zenon-arkivet foruden Hefzibah-stelen, relevante udsagn hos Josefus og i evangelierne. (2) På denne baggrund fokuseres der på Galilæa i det første århundrede i lyset af nyt arkæologisk materiale. Her præsenteres først en række arkæologiske overfladeundersøgelser, hvorefter en række udgravninger af landsbyer undersøges, ligesom også møntcirkulationen tages i betragtning. (3) Endelig drages der konklusioner og anføres perspektiver af undersøgelsen.

2. Jordejerskab i Galilæa i kronologisk perspektiv

Zenon-arkivet

I begyndelsen af det 20. århundrede blev en samling på hen ved 2.000 papyri fundet i Egypten skrevet af den ptolemæiske embeds-

17. Senest i Per Bilde, "Den religiøse drivkraft i det første jødiske oprør mod Rom i 66-70 (74)", *CHAOS: Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier* 45 (2006), 23-43.

mand, Zenon, der fungerede som 'oikonomos' for Apollonios, finansminister for Ptolemæus II Philadelphos i det 3. årh. fvt.¹⁸

Ca. 40 af disse papyri omhandler forhold i Palæstina, som Zenon erfarede på sin rejse til området i 259 for at tilse Apollonios' besiddelser.¹⁹ En håndfuld af disse er særligt interessante, idet de beskriver økonomiske forhold på Apollonios' storgods i Galilæa, Beth Anath,²⁰ og de stridigheder, der udspandt sig mellem forvalteren og småbønderne.

Således beskriver én papyrus (*PLond VII 1948*²¹), hvordan Zenon efter sit besøg i Beth Anath kunne berette tilbage til Apollonios, at godset havde 80.000 vinplanter og at vinen var så god som vin fra den berømmede ægæiske ø, Chios.²² Så meget vin blev naturligvis dyrket med eksport for øje, hvilket også bevidnes af en anden papy-

18. For videre introduktion til Zenon-arkivet, se særligt Victor Tcherikover, "Palestine Under the Ptolemies", *Mizraim: Journal of Papyrology, Egyptology, History of Ancient Laws, and Their Relations to the Civilizations of Bible Lands IV-V* (1937), 1-90; Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Jerusalem - Philadelphia: Jewish Publication Society of America Magnes Press 1966), 60-73; P. W. Pestman, *A Guide to the Zenon Archive* (2 vols.; Leiden: Brill 1981); Freyne 1980, 156-9 og Xavier Durand, *Des Grecs en Palestine au IIIe siècle avant Jésus Christ: Le dossier Syrien des archives de Zénon de Caunos (261-252)* (Cahiers de la Revue biblique 38; Paris: J. Gabalda et Cie 1997). Papyrusserne er udgivet i en række forskellige serier som fx Papyri Greci e Latini (*PSI*) og Papyri Cairo Zenon (*PCZ*), en fyldestgørende oversigt findes i Kloppenborg 2006, XX-XXIX. Papyri, der omhandler forhold omkring vingårde er samlet, oversat og diskuteret i Kloppenborg 2006, appendix I. Oversættelse og diskussion findes også i Durand 1997 og Victor Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum* (Victor A. Tcherikover og Alexander Fuks; 3 vols.; Cambridge: Magne Press 1957-1964).
19. Cf. Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (7 1959. Repr. New York: Atheneum 1985), 60. For en gennemgang af disse, se senest Durand 1997. Kort over rejsen er angivet p. 295.
20. Den præcise lokalisering af Beth Anath er ikke helt klar og tre lokaliteter er foreslået: (a) el Bu'eina i Nedre Galilæa mellem Sepphoris og Tiberias i Beth Netofa-dalen, (b) Ba'ina i Øvre Galilæa øst for Ptolemais i Beth-Ha-Kerem dalen og (c) Batanaia 25 km vest for Cæsarea Filippi, cf. diskussionen i Tcherikover 1937, 84; Durand 1997, 68 og Kloppenborg 2006, 369.
21. Oprindeligt udgivet af T.C. Skeat, *Greek Papyri in the British Museum* (vol. VII London: British Museum Publications Limited 1974), 36-7. Oversættelse og diskussion findes også hos Durand 1997, 204 og Kloppenborg 2006, 367.
22. Kloppenborg har beregnet, at 80.000 vinplanter vil kræve et areal på mellem 18 og 43 hektarer, cf. 2006, 369.

rus (*PSI VI 594*²³), der nævner eksport af bl.a. vin fra Beth Anath til Egypten.

Særligt interessant er papyrus *PSI VI 554*,²⁴ der i brevform redegør for stridigheder mellem en vis Melas og en gruppe arbejdere. Da Melas også er nævnt i en anden Beth Anath papyrus (*PLond VII 1948*), antages det, at denne skrivelse også drejer sig om forhold i Beth Anath.²⁵ Brevet er udformet som et officielt juridisk dokument med betegnelsen 'ἐντευξις' (col. *i*, l. 14 og col. *ii*, l. 11), der henleder en øvre instans' opmærksomhed på et eller flere stridsspørgsmål med henblik på en afklaring. Disse stridigheder drejer sig dels om, hvor meget Melas kan opkræve af kornhøsten,²⁶ dels om en strid vedrørende figenhøsten (τὰ σῦκα, col. *iv*, l. 30), som fragmentet ikke er velbevaret nok til at give detaljer om, og endelig om en strid vedrørende vinhøsten. Særligt det sidste stridsspørgsmål er interessant. Sagens kerne er, at da vinhøsten pga. manglende vand var slået delvist fejl, havde Melas inddraget det hele for at svare Apollonius' del og dermed efterladt forpagterne tomhændet. I en bibemærkning begrundes Melas' fremgangsmåde med henvisning til, at "de fleste af dem [arbejderne/forpagterne] havde egne vingårde, hvorfra de havde druehøst" (col. *iii*, l. 21ff: ὑπάρχειν τοῖς πολλοῖς ἰδίους [ἀμ]πελωνας, ὅθεν εἶχον στέμφυλα).

Samlet set indikerer disse Beth-Anath-papyri således, at der på prolemæisk tid eksisterede et storgods på en af de bedste dal-jorder et sted i Galilæa, der producerede god vin til eksport foruden også korn og figer og formodentlig også andre produkter. Det interessante er imidlertid, at vi ikke blot oplyses om produktionen på Apollonios' jord, hvilket korrespondancen jo omhandler, men også via en sidebemærkning får den interessante oplysning i *PSI VI 554*, at hovedparten af arbejderne på godset også drev deres eget landbrug ved siden af.²⁷

23. Oprindeligt udgivet i G Vitelli og M. Norsa, *Papiri greci e latini* (Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei papiri Greci e Latini in Egitto VI; Firenze: E. Ariani 1920), 37-9. Oversættelse og diskussion også hos Kloppenborg 2006, 370-3 og Durand 1997, 209-11.
24. Oprindeligt udgivet i Vitelli and Norsa 1920, 6-9. For oversættelse og/eller diskussion, se Kloppenborg 2006, 359-64; Durand 1997, 151-57; Tcherikover 1937, 45-53; Freyne 1980, 157-61.
25. Cf. Tcherikover 1937, 45-6 og Kloppenborg 2006, 362.
26. Melas havde udskrevet skat på 22 kor (κόροι, cf. col. *ii*, l. 15), men den unavngivne gruppe af arbejdere/forpagtere ønskede kun at betale 12. Siden kor er et mål for et tørt produkt er der højst sandsynligt tale om et kornprodukt, cf. Kloppenborg 2006, 364.
27. Kloppenborg lister en anden papyrus, hvor det samme er tilfældet, *P Köln III 44*, cf. 2006, 475-9.

Normalt betragtes det ptolemæiske styre som særligt effektivt vedrørende økonomisk udbytning af deres områder. Fx anslår Tcherikover, at hovedparten af jorden i Egypten hørte direkte under kronen (βασιλική χώρα), mens den blev dyrket af jordløse bønder (*fel-laheen*). Men som også Techeikover videre diskuterer, ser det ikke ud til, at disse tilstande blev tilstræbt i Judæa.²⁸ Netop de ovenfor diskuterede papyri understreger, hvad der fx også antydes visse steder i GT (fx 1 Sam 8,12-14, 1 Kong 21, Mika 2,2, Es 5,8, Neh 5,1-13), at der i Judæa/Israel var en lang tradition for selvstændige småbønder, der trods vedvarende gnidninger og magtkampe med eliten efter al sandsynlighed var bedre stillet end de jordløse forpagtere og daglejere.²⁹

Hefzibah-stelen

Samme billede fremgår af en indskrift på en stele fundet i 1960 nær Beth Shean/Scythopolis, den såkaldte Hefzibah-stele, der dateres til omkring år 200 fvt. i seleukidisk tid.³⁰ På stelens ene side er der optegnet økonomiske og retslige forespørgsler fra general (*strategos*) Ptolemaios til kong Antiochos³¹ vedrørende de områder og landsbyer, denne havde fået tildelt af kongen (fx col. *IVa*, l.23, τὰς ὑπ[αρχ]ούσας μοι κώ[μ]ας [ἐκ]κτήσει), samtidig med at landsbyer uden for Ptolemæisk' jurisdiktion omtales (col. *IIIa*, l.13, ἄλλων κωμῶν).

Indskriften antyder dermed, at det sammensatte billede fra ptolemisk tid fortsatte under de seleukidiske herskere. De bedste jorder (her ved den største slette af dem alle, Yizrael-sletten) forblev under kongen (βασιλική χώρα), der udloddede dem til eliten bag ham, der så igen forpagtede dem bort til småbønder, der tilsyneladende havde egen jord ved siden af.³²

Josefus

Hos Josefus finder vi spredte oplysninger om jordfordeling og andre økonomiske forhold i den periode, vi undersøger. Først er det værd at

28. Cf. Tcherikover 1937, 49.

29. Cf. også Freyne 1980, 158-9.

30. Publiceret og kommenteret i 1996 i Y. H. Landau, "A Greek Inscription Found Near Hefzibah", *IEJ* 16 (1966), 54-70.

31. Antiochos III (213-187 fvt.) eller dennes søn, der regerede som junior-konge indtil sin død i 193 eller 192 fvt., cf. Landau 1966, 66-7. To af dekretterne er dateret til hhv. år 202 og 201.

32. Cf. også Freyne 1980, 162.

bemærke, hvordan Josefus ivrigt gengiver den række af hasmonæiske landerobringer (cf. fx listen i *Ant.* 13.395-397), der op til Roms magtovertagelse af området i år 63 fvt. havde skaffet den jødiske stat store jordarealer.

Et hovedspørgsmål bliver derfor, hvilke konsekvenser Pompejus' erobring af området fik for adgangen til jord. Ifølge Josefus omorganiserede han nemlig det jødiske område sådan, at visse af de erobrede områder blev frataget kronen i Jerusalem og gjort selvstændige, herunder havnebyer langs kysten og bystaterne i Dekapolisområdet, ligesom Jerusalem blev underlagt romersk skat (cf. *Bell.* 1.155-158 og *Ant.* 14.74-76). Josefus understreger selv med en indsat forfatterkommentar i *Ant.* 14.77-78, at dette var en stor ulykke (πᾶθος) for Jerusalem, der oven i købet også i løbet af kort tid blev berøvet rigdomme for 10.000 talenter. I lyset af dette er det overvejende sandsynligt, at Pompejus' handlinger medførte en akut mangel på landsbrugsområder, og Applebaum kan have ret i, at de "must have created a considerable rural proletariat" (1976, 656).

Derimod synes det at være en overdrivelse, når Applebaum videre hævder, at Pompejus' handlinger lagde grunden til det senere oprør mod Rom i år 66 evt.³³ Josefus beretter nemlig videre om, hvordan hele spørgsmålet om den jødiske stats udbredelse og soliditet tog en uventet drejning under Julius Cæsar. Som følge af Hyrkan II's og Antipaters undsætning af Cæsar i Egypten under borgerkrigen mod Pompejus (*Ant.* 14.127-33), blev de belønnet med kystbyerne Joppe og Lydda, med landområder med landsbyer og plantager på 'den store slette', såvel som med gode skattebeføjelser, herunder fritagelse fra skat hvert 7. år og fritagelse fra underhold af soldater under vinterophold (cf. den korte opsummering i *Bell.* 1.193-194 og samlingen af dekretter fra Cæsar i *Ant.* 14.190-216). Ifølge Josefus var Cæsars' hensigt hermed at vende tilbage til tidligere forhold, underforstået, til tiden før Cæsars rival Pompejus' omorganisering (cf. fx 14.205, 207).

Således modtog det herodianske dynasti fra begyndelsen af favorable forhold fra Rom, hvilket særligt Herodes den Store senere havde held med at opretholde, og igennem hans regeringsperiode blev en række landområder lagt under hans krone (cf. fx *Ant.* 15.217 og *Bell.* 1.394-7). Samtidig med at riget voksede, fortsatte Herodes dog poli-

33. Applebaum konkluderer således: "... the mass-expulsion of Jews from the Greek areas, and the concomitant loss of trade and income suffered by the Jewish populations of the coastal cities in the same process, must therefore be considered as among the main causes for the stormy and rebellious atmosphere that characterized the entire period down to the Jewish social revolution of 66-73" (1977, 361).

tikken fra dynastierne før ham med at inddrage den bedste jord til sig selv og eliten bag ham. Det er sandsynligt, som Sean Freyne har foreslået, at Herodes i udgangspunktet baserede sin magt på inddragelse af det faldne hasmonæiske dynastis gods og jorder.³⁴

Dette fremgår bl.a. af den jødiske delegations klagetale over for kejser Augustus i Rom efter Herodes' død, der formodentlig var afsendt af netop det hasmonæiske dynastis gamle støtter blandt det jødiske aristokrati (*Bell.* 2.84-92 og *Ant.* 17.304-310). Herodes anklages for at have været en grusom tyran uden sidestykke (τύραννον πλείστων, *Bell.* 2.84 og *Ant.* 17.304-5), for konfiskation af ejendom (ουσία, 17.305, 307), for at have begunstiget 'de fremmedes byer' (πόλεις... ὑπὸ ἄλλοφύλων οἰκουμένηας) på bekostning af jødiske (17.306), for at drive hele nationen ud i uhjælpelig fattigdom (πενίας δὲ ἀπόρου τὸ ἔθνος ἀναπεπληκέναι, 17.307) ved at dræbe nogle af aristokraterne (εὐπατριδῶν) uden ordentlig hjemmel (17.307), ligesom han foruden opkrævningen af skatter (φόροι) også pålagde ekstra betalinger til sig selv, til sin husholdning eller til sine venner (17.308). Samtidig med disse anklager af politisk og økonomisk art møder vi også en anklage af religiøs art. I *Bellum* og *Antiquitates* indledes anklageskriftet med at beskrive Herodes' handlinger som lovovertredelse (παρὰ νόμῳ, *Bell.* 2.84 og *Ant.* 17.304), hvilket gentages en lang række andre steder (cf. fx *Ant.* 14.167; 15.243, 266, 328; 16.4; 17.150). Utilfredsheden blandt det jødiske aristokrati (og hos Josefus) med Herodes var altså ifølge Josefus begrundet i en blanding af religiøse, politiske og økonomiske forhold.³⁵

Der er således på den ene side ingen tvivl om, at Josefus kan anføres som støtte for en gængs forståelse af jordfordeling i antikken, hvor aristokratiet med kronen i spidsen antages at have siddet på langt det meste af den bedste del. På den anden side er der dog grund til at advare mod at gøre dette billede for ensidigt i lyset af moderne målestokke eller at overvurdere betydningen af Herodesdynastiet i denne proces i sammenligning med tidligere perioder. Dels havde man i antikken aldrig kendt andet end regenter, der satte sig på de bedste jorder, dels gjaldt det særligt for hasmonæer- og Herodesdynastiet, at store nye landområder blev tilført kronen grundet politiske omstændigheder. En sådan modifikation ligger i forlængelse af det nye syn på Herodes fremlagt ovenfor (cf. note 16).

34. Cf. Freyne 1980, 63.

35. For en mere udførlig behandling af Josefus' beskrivelse af Herodes henvises der til Jensen 2006, 69-77.

Det Nye Testamente

Hvis vi som sidste punkt i undersøgelsen af jordbalancen i et kronologisk lys retter opmærksomheden mod evangelierne, støder vi på en række problemstillinger, alle med lange forskningstraditioner og med affinitet til spørgsmålet om den økonomiske situation og jordfordelingen i Galilæa i det første århundrede.

For det første indeholder tre lignelser en omtale af gæld, nemlig lignelsen om pengeudlåneren, der havde to skyldnere (χρεοφειλέται, Luk 7,41-42), om den kloge/utro godsforvalter, der eftergiver sin herres skyldnere (χρεοφειλέται) for at redde sit eget skind (Luk 16,1-13), og endelig lignelsen om den gældbundne tjener, der betegnes som en skyldner (ὀφειλέτης) af 'myriader af talenter' (Matt 18,23-35). Dernæst er der i tre lignelser og to logier en omtale af lejet arbejdskraft, der benævnes: ἐργάτης, μίσθιος og γεωργός. De to logier er hhv. udsagnet om at bede høstens herre om at sende arbejdere (ἐργάται, Matt 9,37; Luk 10,2) og udsagnet om, at en arbejder er sin føde værd (ἐργάτης, Matt 10,10; Luk 10,7). De tre lignelser drejer sig for det første om den fortabte søn, hvor termen 'μίσθιοι' bruges som det eneste sted i NT (Luk 15,17.19). Normalt oversættes termen med 'daglejere', selvom den i sin grundbetydning blot angiver 'betalt' eller 'lejet' arbejdskraft, jf. μισθός (løn, betaling) og μισθώω (leje, ansætte). For det andet møder vi i lignelsen om arbejderne i vingården (Matt 20,1-16) en 'ἄνθρωπος οἰκοδεσπότης', der lejer arbejdere (μισθώσασθαι ἐργάτας) til sin vingård (ἀμπελών). Endelig møder vi i den i denne sammenhæng meget omdiskuterede lignelse om de onde vinbønder (Mark 12,1-12; Matt 21,33-46; Luk 20,9-19 og Thomasevangeliet 65-66) en vingårdsmand (ἀμπελώννα ἄνθρωπος), der også omtales som κύριος, der lejer (ἐκδίδωμι) sin nyplantede vingård ud til nogle γεωργοί.

Sådan som disse tekster fremtræder i evangelierne, er termerne brugt overraskende upolemisk, og den guddommelige aktør sammenlignes netop med den rige jordejer, pengeudlåneren og den fraværende vingårdsejer. Men som fx demonstreret i Kloppenborgs studium af lignelsen om de onde vinbønder er andre læsninger mulige. Kloppenborgs tese er, at den oprindelige udgave af vingårdslignelsen skal findes i overensstemmelserne mellem Thomasevangeliet og Markus, hvorimod tilføjelserne i Markus er senere og katastrofale i den forstand, at de ændrer den oprindelige sympati for forpagterne til en sympati for vingårdsejeren. Kloppenborg argumenterer således for, at lignelsen i sin oprindelige form var et typisk udtryk for den stigende

konflikt, han ser i Galilæa i det første århundrede mellem eliten og den voksende jordløse klasse.³⁶

Foruden disse steder med direkte affinitet til jordfordelingen mellem rig og fattig, kan også en række andre problemstillinger tages i betragtning, fx forholdet mellem Jesusbevægelsen og Galilæas to storbyer, Sepphoris og Tiberias. Begge er at betragte som uundgåelige samlingspunkter for handel og trafik i datidens Galilæa, og spørgsmålet er blevet rejst, om fraværet af de to byer i evangeliestoffet rummer en implicit brod mod rigmandslivet. Det argumenterer fx Sean Freyne for.³⁷ Andre derimod, som fx Jonathan L. Reed, anfører heroverfor, at mens de to byer ikke indgår ved navns nævnelser, så rummer Q-kilden en lang række metaforer hentet fra bylivet brugt enten positivt eller neutralt, som fx en agora (Luk/Q 7,32), gader (10,10; 13,26; 14,21), en bank/vekslerere (19,23), domstol og fængsel (12,58) foruden også en direkte opfordring til evangelisation i områdets 'πόλις' (10,10).³⁸

Kort sagt møder vi altså i de synoptiske evangelier, i Q samt i Thomas en række udsagn, der godtgør eksistensen af lejet arbejdskraft, rige fraværende godsejere, gæld, fattige, institutioner og metaforer fra bylivet. Forskningstraditionen bevidner, hvordan det er muligt at tolke dette omfattende materiale i retning af en stærk social-revolutionær profil vendt mod magthaverne, ligesom det er muligt at fastholde en spænding imellem udsagnene i et mere kompliceret billede, hvor rigdom og undertrykkelse udgør faktorer på lige fod med religiøse spændinger.

Delkonklusion

Denne første del af vores kildeundersøgelse fører til den konklusion, at kilderne tegner et sammensat billede af jordfordelingen med store godser ved siden af mindre landbrug. Zenon-arkivet fra ptolemæisk

36. Cf. Kloppenborg 2006. For en analyse også på baggrund af særligt Zenon-papyriene, der modsat Kloppenborgs finder Markus' version plausibel, se Martin Hengel, "Das Gleichnis von den Weingärtnern Mc 12,1-12 im Lichte der Zenonpapyri und der rabbinischen Gleichnisse", *ZNW* 59 (1968), 1-39.

37. Se fx Sean Freyne, "Jesus and the Urban Culture of Galilee", *Texts and Contexts: Biblical Texts in Their Textual and Situational Contexts* (red. D. Hellholm og T. Fornberg, Oslo, Copenhagen, Stockholm, Boston: Scandinavian University Press 1995), 597-622 (609-10)

38. Cf. Jonathan L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-Examination of the Evidence* (Harrisburg, Pennsylvania: Trinity Press International 2000), 98-9.

tid, Hefzibah-stelen fra seleukidisk tid, Josefus og NT-materiale tegner et forholdsvist entydigt og konsistent billede med et stratificeret samfund, hvor en lille elite under kronen sad på de bedste jorder, mens en stor gruppe drev delvist frie landbrug på de mindre attraktive jordlodder. Hovedpointen er, at der for en *relativ* vurdering ikke synes at være tale om nogen større forskydning i dette forhold under det herodianske kongehus.

3. Arkæologiske undersøgelser af det landlige Galilæa i det første århundrede

For at efterprøve denne foreløbige konklusion, skal der nu foretages en undersøgelse af den seneste arkæologiske udforskning af Galilæa i romersk tid med følgende tre underpunkter: Overfladeundersøgelser, udgravninger af landsbyer og møntcirkulationen.

Overfladeundersøgelser

En række overfladeundersøgelser er de seneste årtier blevet udført i Galilæa og omkringliggende regioner (Golan, Samaria, Judæa mv.). Særligt søger det ambitiøse israelske projekt, *Archaeological Survey of Israel* (ASI), at kortlægge hele det nuværende Israel via en finmasket overfladeundersøgelse. Selvom overfladeundersøgelser modsat egentlige stratigrafiske udgravninger hovedsageligt undersøger et arkæologisk steds overfladestruktur, bidrager de med en særlig viden ved at undersøge bosættelsesmønstret i et stort område over en lang periode, hvorved der gives en fornemmelse af et områdes udvikling over tid.

I 2001 publicerede en gruppe israelske arkæologer rapporten, *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee*, der opsummerer og systematiserer resultaterne af flere mindre overfladeundersøgelser i Øvre Galilæa. Heri gives bl.a. en oversigt over antal bosættelser i forskellige perioder, hvor et udsnit dækkende de hellenistiske, romerske og byzantinske perioder kan ses i skema 1. Det bemærkes her umiddelbart, hvordan undersøgelsen dokumenterer en stadig stigning i antal bosættelser i hele perioden, dog samtidig med, at denne stigning ikke er jævnt fordelt. I romersk tid fandt en stigning sted på 60%, mens væksten i byzantinsk tid kun var på 14%.³⁹

Skema 1

	Hel. tid (332-63 fvt.)	Romersk (63 fvt.- 324 evt.)	Byz. tid (324- 641)
Øvre Galilæa	106	170	194

Ser vi på området øst for Galilæa, Golan, publicerede Dan Urman en undersøgelse i 1985, der fremkom med et resultat, der i høj grad svarer til undersøgelsen af Øvre Galilæa, som det ses af skema 2. Samtidig med, at der kan iagttages en vækst i hele perioden, fandt den mest intense vækst sted i romersk tid (142%) efterfulgt af en mere begrænset vækst i byzantinsk tid (15%).⁴⁰

Skema 2

	Hel. tid (332-63 fvt.)	Romersk (63 fvt.- 324 evt.)	Byz. tid (324-641)
Golan, D. Urman	75	182	210

Som nævnt pågår der et storstilet arbejde med at inddække hele Israel med overfladeundersøgelser i projektet, *Archaeological Survey of Israel*. Doron Bar har i et studie fra 2004 sammenstillet de foreløbige resultater heraf, og som listen i skema 3 afslører, møder vi her igen et forholdsvis konsistent billede med en jævn stigning i hele perioden, sådan at de fleste områder toppe i byzantinsk tid eller sekundært i sen-romersk tid (top markeret med fed).⁴¹

39. Cf. Rafael Frankel et al., *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee* (IAA Reports 14; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2001), 104-40, særligt table 5.1 p. 126.

40. Dan Urman, *The Golan: A Profile of a Region during the Roman and Byzantine Periods* (BAR International Series 269; London: BAR 1985).

41. Doron Bar, "Frontier and Periphery in Late Antique Palestine", *GRBS* 44 (2004), 69-92.

Skema 3⁴²

	Hel. (332-63 fvt.)	Tid. Rom. (63 fvt.- 70 evt.)	Sen Rom. (70- 324)	Byz. (324- 641)
Golan		51	69	40
Hanita, Galilæa	28	41		45
Mt. Tabor Galilæa	10	30		49
Nahalal, Galilæa	19		50	45
Mishmar Ha'Emek, Galilæa	37		112	106
Hadera, kysten	5	38	75	64
Shechem, Samaria		62	75	133
Lydda, Judæa	19	45		106
Lachish, Judæa	25		103	158
Menasshe, Judæa	27	64		137
Herodium, Judæa	1		15	46
Urim, Judæa			59	120

Den sidste undersøgelse, der skal introduceres, er samtidig også den nyeste og mest værdifulde for vores formål. I 2004 forsvarede den israelske arkæolog, Uzi Leibner, en afhandling, der opsummerer en stort anlagt overfladeundersøgelse af et område i hjertet af Nedre Galilæa vest for Genesaret sø på i alt 285 km².⁴³ Den er samtidig den mest grundige, da det lykkedes Leibner og hans team at indsamle et

42. Det bemærkes her, at en række af undersøgelserne foretager en underinddeling af den romerske periode i en tidlig-romersk (63 fvt.-70 evt.) og en sen-romersk (70-324).
43. Uzi Leibner, "Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: Archaeological Survey of Eastern Galilee" (Tübingen: Mohr Siebeck Under udgivelse). En opsummering findes i Uzi Leibner, "Settlement and Demography in Late Roman and Byzantine Eastern Galilee", *Settlements and Demography in the Near East in Late Antiquity* (red. Ariel S. Lewin og Pietrina Pellegrini, Rome: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali 2006), 105-30.

usædvanligt stort antal identificerbare potteskår fra hvert sted (gennemsnitligt 200), ligesom de også gennemførte mindre testudgravninger. Endelig applicerer Leibner sit materiale på en nyligt udviklet detaljeret klassifikation af galilæiske potteskår udarbejdet af David Adan-Bayewitz,⁴⁴ der tillader en fininddeling af de tre store perioder (hellenistisk, romersk og byzantinsk tid) i tre underkategorier. Hermed nærmer han sig en præcision, der ellers kun er kendt fra egentlige stratigrafiske udgravninger.

Leibners resultater med relevans for vores periode er anført i skema 4. Ifølge Leibner selv tegnes der her et billede af udviklingen i Nedre Galilæa således, at der i den hellenistiske periode var forholdsvis få bosættelser, der ydermere var "fortified sites located on hill-tops near valleys suitable for large scale cultivation" (2006, 114). I den tidlige-romerske periode oplevede området derimod en drastisk ændring med en "... massive wave of settlement construction" nu på steder, der ikke var befæstede og på "...locations with no strategic value" (2006, 115). Stigningen i bosættelser er her tæt på 100%. På dette punkt svarer Leibners undersøgelse til, hvad vi har set i øvrigt. Derimod iagttog Leibner et fald i bosættelser i de efterfølgende perioder, mest dramatisk i sen-romersk og byzantinsk tid, hvilket i sig selv er en interessant problemstilling, der dog ligger uden for nærværende undersøgelses rammer.

Skema 4

	Hel. (332-50 fvt.)	Tid. rom. (50 fvt.- 135 evt.)	Mel. rom. (135- 250)	Sen- rom. (250- 350)	Tidl. byz. (350- 450)
Leibner, Nedre Galilæa	22	41	39	26	15

For forståelsen af de socio-økonomiske vilkår i Galilæa i det første århundrede er dette studium af afgørende betydning pga. placering, omfang og detaljerigdom. Og Leibners konklusion for denne periode er tydelig: de landlige områder i Galilæa blev – på samme tid som Sepphoris og Tiberias blev udvidet eller grundlagt – lagt under ploven, og antallet af bosættelser var i stærk vækst. Samtidig peger placeringen af disse bosættelser på ubeskyttede og mindre oplagte steder

44. Cf. David Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade* (Israel: Bar-Ilan University Press 1993).

end fx i de store dale i retning af en periode med grundlæggende politisk stabilitet, der muliggjorde en sådan investering i tid og risiko.

Landsbyer og huse

Selvom overfladeundersøgelserne således giver en værdifuld indsigt i større landområders udvikling over tid, er det stadig afgørende at inddrage materiale fra egentlige udgravninger for at få en mere præcis fornemmelse af periodens udvikling. Derfor skal fire landsbyer med et tydeligt beboelseslag fra det første århundrede nu undersøges, hhv. Kana, Kapernaum og Jotapata i Galilæa foruden også Gamla i Golan.

Uden her at kunne gå i detaljer⁴⁵ giver en sådan undersøgelse igen det ganske overraskende resultat, at der tilsyneladende foregik en udvikling og udvidelse af Galilæas landlige områder i det første århundrede, som det kan ses af skema 5:

Udgravningen af Jotapata frembragte indicier på lokale industrielle aktiviteter i mindre målestok i form af en forholdsvis stor olivenpresse, lertøjsfabrikation og tekstilproduktion. Ligeledes blev byens areal udvidet hele vejen frem mod krigen på den nedre sydlige bakke. Endelig fandt man i 1997, til udgravernes store overraskelse, et beboelseskvarter, hvor et hus var bevaret med fresko-ornamentation i den såkaldte 'første pompejanske geometriske stil' svarende meget præcist til ornamenteringen af nordpaladset i Masada og visse overklassehuse i Jerusalem fra samme periode. Udgravningerne i Kana attesterede også et landsbymiljø i udvikling i det første århundrede. Her blev to offentlige bygninger fundet, ligesom der blev fundet indicier på olieproduktion, tekstilproduktion, glasproduktion og dueopdræt. I Kapernaum har vi indicier på en større landsby, og der er gjort fund af flere større beboelseskomplekser, ligesom en række forskere daterer den offentlige bygning under den hvide synagoge til det første århundrede. Endelig tegner udgravninger i Gamla et billede af en by med forskellig stil og niveau i beboelseskvarterene, med flere offentlige bygninger, et kommercielt kvarter med en stor olieproduktionsinstallation, en melmølle og en handelsegade.

Samlet set tegner disse fire landsbyer et billede af Galilæa i det første århundrede, hvor landsbyer var i stand til at udvide og udvikle sig i samme periode, som urbaniseringen under Antipas og hans efterfølgere fandt sted.

45. Herfor henvises der til Jensen 2006, 162-78.

Skema 5

	Jotapata	Kana	Kapernaum	Gamla
Udvidelser	x	x	x	x
Offentlige bygninger		x	x	x
Industriel aktivitet	x	x	x	x
Finere huse	x	x		x

Mønt-cirkulation

Ser vi på den numismatiske situation, tegner der sig ligeledes et interessant billede. I en nylig udarbejdet afhandling leverer den israelske numismatiker, Danny Syon, et omfattende billede af møntcirkulationen i Galilæa og Golan i den hellenistiske og romerske periode ved at klassificere og katalogisere mønter fra 186 kollektioner i Galilæa og Golan med en samlet database på næsten 10.000 identificerbare mønter.⁴⁶

Syons undersøgelse udvider og bekræfter, hvad der er påpeget også i andre mindre numismatiske opgørelser i forbindelse med udgravninger, nemlig, at der, for det første, i den hasmonæiske periode (125-63 fvt.) indtraf en dramatisk ændring i møntcirkulationen. Mønter fra Tyrus og Ptolemais veg i denne periode dramatisk i cirkulationen i Nedre Galilæa til fordel for hasmonæiske bronzemønter fra Jerusalem.⁴⁷ For det andet var ændringerne i den tidlig-romerske periode (63 fvt.-70 evt.) derimod mindre mærkbare. De hasmonæiske mønter fortsatte som den mest gangbare valuta (i alt blev 5.632 mønter talt for begge perioder), mens herodianske og prokuratoriske findes repræsenteret i mindre antal (723 attesteret). Det var først, for det tredje, i den mellem-romerske periode (70-256 evt.), at der indtraf en ny større ændring i form af en stigning i antal tyriske og ptole-

46. Danny Syon, *Tyre and Gamla: A Study in the Monetary Influence of Southern Phoenicia on Galilee and the Golan in the Hellenistic and Roman Periods* (Jerusalem: Unpublished PhD dissertation 2004).

47. Cf. fx data fra Yodefai og Kana, cf. David Adan-Bayewitz og Mordechai Aviam, "Iotapata, Josephus, and the Siege of 67: Preliminary Report of the 1992-94 Seasons", *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), 131-65 (160); Peter Richardson, "What Has Cana to Do with Capernaum?", *NTS* 48 (2002), 314-31 (329); Douglas R. Edwards, "Cana (Khirbet)", *Archaeological Encyclopaedia of the Holy Land* 1:110.

mæiske mønter samt en stigning i antal mønter i cirkulation i det hele taget.

Som helhed understreger denne undersøgelse altså den udvikling, som også overfladeundersøgelserne viser, nemlig en jævn vækst i hele perioden fra hasmonæerne og frem til i det mindste mellem-romersk tid uden noget mærkbart spring i kølvandet på herodianerne.⁴⁸

Delkonklusion

Denne anden hoveddel i undersøgelsen understreger altså på baggrund af overfladeundersøgelser, udgravninger af landsbyer og studier i møntomløbet, at Galilæa i det første århundrede oplevede vækst og udvidelse. Det er dog vigtigt at understrege, at vi med arkæologisk materiale opererer på et makroplan, der ikke giver så tidspræcise billeder, som vi ofte kunne tænke os for historiske formål. Trods dette tegnes der, set over en lang periode fra hasmonæernes indmarch og til den mellem-romerske periode, et billede med en entydig bevægelse i retning af vækst og udvidelse.

4. Konklusion og applicering

Forbehold

Som udgangspunkt for den endelige konklusion skal der først tages en række forbehold, der vedgår de komplicerende forhold, der altid synes at gælde en historisk undersøgelse som denne: For det første er der usikkerheden vedrørende selektivt og mangelfuldt kildemateriale. For det andet er der så mange faktorer i spil, at vægtningen indbyrdes imellem disse skaber et vist spænd mellem en 'maksimal god' eller en 'minimal god' version af leveforholdene. Endelig gælder det særligt for denne undersøgelse, at den i særlig grad har beskæftiget sig med jordfordelingen og dermed har måttet udelade andet relevant materiale (cf. note 3).

48. For en nærmere påvisning heraf henvises der til Jensen 2006, 212-4 eller Morten Hørning Jensen, "Message and Minting: The Coins of Herod Antipas in Their Second Temple Context As a Source for Understanding the Religio-Political and Socio-Economic Dynamics of Early First Century Galilee", i *Religion, Ethnicity and Identity in Ancient Galilee* (red. Jürgen Zangenberg, Harold Attridge og Dale B. Martin; Tübingen: Mohr Siebeck 2007).

Syntetisk billede

Med dette in mente tillader jeg mig alligevel at konkludere, at den fremlagte undersøgelse støtter den fremsatte tese, at de socio-økonomiske forhold i det landlige Galilæa i det første århundrede ikke undergik en radikal forværring, men snarere var præget af en stabil eller jævnt stigende udvikling. Følgende forhold tages til indtægt herfor:

(1) Et rids af den historiske udvikling af jordbalancen tegner et relativt stabilt billede, hvor de gode daljorder konsekvent var under kronen/herskerne og deres aristokrati. Men selv i perioder med stærke økonomiske centralmagter som ptolemæerne har vi konkrete vidnesbyrd om, at småbønder havde egne jordlodder.

(2) Overfladeundersøgelser tegner en temmelig ensartet kurve af vækst i antallet af bosættelser fra den hasmonæiske periode og frem. Særligt Nedre-Galilæa oplevede en større befolkningstilvækst i den tidlig-romerske periode, hvor et stabilt politisk klima tilsyneladende understøttede ubeskyttede bosættelser.

(3) Billedet fra udgravninger af landsbyer peger også på vækst og udvidelse med lokal industri og en differentieret husmasse. Overraskende var det særligt at finde stukko-dekorerede huse i Jotapata.

(4) Mønt-cirkulationen var ifølge D. Syon jævnt voksende, dog kraftigst under hasmonæerne og i den mellemromerske periode. Det herodianske islæt var overraskende lille.

På den baggrund tegner der sig et billede af et Galilæa, der gradvist blev overtaget og koloniseret af jøder under hasmonæerne, og som pga. en forholdvis stabil periode efter den interne borgerkrig mellem hasmonæerne og herodianerne oplevede en periode med politisk stabilitet under Herodes Antipas. Dette gav plads til en udvidelse af bosættelser, til grundlæggelse af nye, samt til en vis form for handel med visse produkter landsbyerne imellem og mellem landsbyerne og markederne i de store byer som Tiberias og Sepphoris.

Samtidig hermed er der dog ingen tvivl om, at den udnyttelse og sociale ulighed, vi støder på allerede i traditioner i GT, også gjorde sig gældende i Galilæa. Der var, som altid, rigeligt at påtale for en 'social profet.'

Applikation og betydningspotentialie

Denne rekonstruktion giver mulighed for at understrege den eskatologiske og religiøse motivationsfaktor som plausibel drivkraft bag Jesusbevægelsen. Den lægger sig dermed i forlængelse af Per Bildes studier af den jødiske opstand, hvori han sandsynliggør, at de "moderni-

serende⁴⁹ tolkninger af oprøret inspireret af marxistiske og økonomiske læsninger baseret på antropologi og sociologi ikke kan stå alene.

At den religiøse inspiration var intenst tilstede ved afslutningen af 2. tempel periode synes også bevidnet i Josefus' historieværk, i Qumranskrifterne, i intertestamentarisk litteratur foruden også i arkæologiske efterladenskaber typiske i netop denne periode såsom den udbredte brug af stentøj, der blev anset for kosher, brugen af renselsesbade, *miqva'ot*, samt en striks tolkning af billedforbuddet. I alle nævnte tilfælde kan der iagttages en lempelse i perioden efter tempellets ødelæggelse.

Konklusionen bliver dermed, at de socio-økonomiske forhold i Galilæa i det første århundrede ikke understøtter en rekonstruktion af den historiske Jesus, hvor en socio-økonomiske deroute i samtiden alene anvendes til at forklare Jesusbevægelsens opståen på bekostning af en religiøs-eskatologisk drivkraft. I dette følger jeg altså også P. Bilde foruden B. Ehrman og andre.⁵⁰

49. Bilde 2006, 21.

50. Cf. Per Bilde, *En religion bliver til: En undersøgelse af kristendommens forudsætninger og tilblivelse indtil år 110* (2001. Repr. København: Forlaget ANIS 2003), 524-6 og Bart D. Ehrman, *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millennium* (Oxford: Oxford University Press 1999).